

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 18, No 2, Autumn and Winter 2025
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2025.237980.1387>

Research Paper

The Transformation of a City's Destiny: Why Was Tehran Chosen as the Capital of Iran?

Mohammad Bitarafan

Assistant Professor, Department of History, Kharazmi University, Tehran. Iran. Email: M.Bitarafan@khu.ac.ir

Received: 2024/12/16 PP 30-53 Accepted: 2025/05/17

Abstract

As the collapse of the Zand dynasty was imminent and the political legitimacy crisis in Iran was exacerbated, the stage was set for competition among various tribal groups and power-seeking forces. The Qajar tribe-one of the Qizilbash clans-gradually but firmly established its position by drawing upon its military tradition, familial ties, and the power vacuum after the collapse of the Safavid dynasty. Aqa Mohammad Khan Qajar, the leader of this tribe and the founder of the Qajar dynasty, made one of his most significant political decisions by selecting Tehran as the capital of his new state. This choice had a lasting impact on Iran's political and geographical destiny. This study intends to examine the reasons and motives behind that decision. Based on historical sources and a descriptive-analytical method, the research takes into account the central question: why, despite the existence of more ancient and more powerful cities, Tehran, above all, was chosen as the capital of the new dynasty? The findings reveal that the selection resulted from interconnected geographical, military, political, and economic factors. Tehran's fairly central location-distant from dangerous regions of the time-its proximity to Astarabad (the Qajar birthplace and recruiting ground), and its location on vital trade and communications lines between northern and central Iran were all of the greatest significance.

Keywords: Tehran, Capital, Aqa Mohammad Khan, Qajar, Iran.

Citation: Bitarafan, Mohammad. 2025. *The Transformation of a City's Destiny: Why Was Tehran Chosen as the Capital of Iran?*, Journal of History of Iran, Autumn and Winter, Vol 18, No 2, PP 30-53.

Copyright:©2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Before the Safavid period, Tehran had been a relatively obscure village near the old city of Ray. It gained some urban characteristics during the reign of Shah Tahmasp I (r. 1524–1576) when he ordered a defense wall to be constructed around it. While some historians have speculated about the prospect of moving the capital to Tehran during the Safavid and Zand periods, no conclusive historical evidence supports any such move. Tehran remained on the margin of Iranian politics until the late 18th century, becoming significant only with the arrival of Aqa Mohammad Khan Qajar, who officially made it the capital. Despite the significance of this geopolitical decision, literature has yet to analyze its determinants with a systematic and critical methodology. Early Persian sources, such as *Rawzat al-Ṣafā-ye Nāṣerī*, *Nāsiḫ al-Tawārīk*, *Mer'āt al-Boldān*, and the *Memoirs of Abd-Allāh Mostawfī*, offer informative narrative accounts. Most, nevertheless, are descriptive in orientation and do not investigate the strategic rationale for Tehran's selection. Mostawfī's discussion, while insightful, emphasizes Tehran's fertile surroundings, proximity to Qajar-supporting tribes, and geographic ties to Astarabad; it is limited in scope and does not fully consider political and geopolitical dimensions.

Modern scholarship also falls short. General books on the history of Tehran (e.g., by Javaherkalam, Karimian, Takmil Homayoun, and Shahbazi) are useful for background but are not analytically rigorous. More specialized Qajar political histories rarely address the relocation of the capital as a focused research question. When the topic is addressed, it is often superficial and methodologically lacking.

This study seeks to address that gap by analyzing the selection of Tehran as the Qajar capital within a multidimensional framework of geography, military strategy, political stability, and symbolic legitimacy. By re-analyzing Persian and European primary sources, this article demonstrates that the Tehran decision was not arbitrary or personal, but a calculated response to the geopolitical needs of a nascent Qajar state.

Materials and Methods

This research investigates the historical rationale for designating Tehran as the capital in the early years of the Qajar period, focusing on the political, geographical, and strategic reasons that led Aqa Mohammad Khan Qajar to make this decision. The fundamental research question—who selected Tehran, as opposed to more ancient and powerful cities, as the center of government-

addresses historical theory and the broader intellectual knowledge of state formation and centralization in post-Safavid Iran. The query is relevant not only to the study of history but also to political geography, urbanization, and institutionalization of power in pre-modern states.

The study utilizes a qualitative research design grounded in the descriptive-analytical approach. The descriptive component involves sketching historical facts, events, and situations from primary and secondary sources like chronicles, travelogues, historical monographs, and scholarly analyses. The analytical component relies on these descriptions to interpret the motivations, limitations, and strategic appraisals that informed the Qajar leadership in making decisions. Work has been conducted exclusively on a library basis. Sources have been critically scanned and assessed to lend both historical validity and thematic relevance. By considering these sources through a consistent frame of interpretation, the research attempts to recreate the interplay between geographical position, tribal politics, military tactics, and socio-economic forces that provided the basis for Tehran's advancement to capital city status.

The chosen method is optimally suited to the research question because it allows in-depth contextual scrutiny of earlier choices with structural effects in the longer term. This study goes beyond targeting quantifiable outcomes to emphasizing causal explanation and narrative reconstruction, thereby enhancing the value added to both Qajar historiography and broader theory debates regarding capital choice and centralization of the state during periods of political crisis transformations.

Result and Discussion

The results of this study show that the selection of Tehran as Qajar Iran's capital was a calculated, multidimensional choice quite beyond geographical convenience. Originally a peripheral village near Ray, the rise of Tehran to capital status under Aqa Mohammad Khan Qajar was a turning point in Iranian history. The rationale for this decision falls into three spheres: geopolitical, economic, and symbolic-strategic.

Geopolitically, the central location of Tehran on the Iranian plateau had logistical advantages for dominating a vast and scattered land. In an age of inferior transportation facilities, centrality gave northern and southern provinces access. Furthermore, Tehran acted as a buffer between the Caspian north, which was crucial for Qajar tribal backing, and the south, which had competing power centers. The proximity to the northern or Russian borders

was also strategic since Russia's influence was rising.

Economically, Tehran was situated along major trade routes connecting various regions of Iran and farther afield. Besides providing the Qajar state with access to trade and customs revenues, it assisted in transforming the city, over time, into a booming economic center. The region also offered a relatively stable source of natural resources like water, pasturelands, and minerals essential to serve an expanding administrative capital.

Symbolically, the city's relatively tabula rasa nature-it had not been the capital of a previous great dynasty-offered the Qajars a blank page on which to write their power. Unlike Isfahan and Shiraz, which were irrevocably tied up with the Safavids and Zands, respectively, Tehran allowed the Qajars to establish a new political identity without being overwhelmed by dynastic baggage.

Comparative analysis with other studies shows a lack of systematic discussion. Most of the earlier research, especially primary Persian histories, describes the relocation in anecdotal accounts or attributes it to a cause of personal preference. European travel accounts, though giving external observations on the location and structure of the city, suffer from orientalist deficiency and barely touch upon the internal logic of Qajar state formation. Recent literature, while more skeptical, has tended to treat Tehran's status as a capital incidentally only.

Methodologically, the research relies on a descriptive-analytical approach, whose sole limitation is the interpretative reliance on textual evidence, which may be elite or state-oriented and pays too little attention to popular or local responses. It is further bound by the researcher's unavailability of quantitative spatial data to explore the dynamics of Tehran's expansion through the ages. Nevertheless, in triangulating Persian and European sources, the research offers a rich appreciation of Tehran's rise to capital status.

Conclusions

Tehran, as the capital of Iran under the reign of the Qajar, was a turning point with long-term and far-reaching consequences. While centrality of location is the most obvious reason, close observation reveals a multifaceted interaction of geopolitical and fiscal incentives. At the heart of the Iranian plateau, Tehran offered strategic accessibility to several regions, a boon when transportation routes were outdated. It eased control by the leaders of the Qajar over north and south Iran, and proximity to the border of Russia provided them with an added weight at a time when Russian expansion began. Economically, being

a crossroad of main commerce routes with a connection to natural resources like water and minerals, it became even more appealing. The consequences of the choice had far-reaching effects. It grew with a fast urbanization rate and became Iran's political, commercial, and cultural center. The concentration of authority there undermined the authorities of previous centers of authority, like Isfahan and Shiraz. Furthermore, the capital status of Tehran coincides with the onset of modernization within Iran, being the main center of reform. So, Tehran's choice was not pragmatic, but a turning point that decided Iran's growth in modern times.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۸، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2025.237980.1387>

مقاله پژوهشی

دگرگونی سرنوشت یک شهر؛ چرا تهران به پایتختی ایران برگزیده شد؟

محمدبی طرفان ^{id}

استادیار گروه تاریخ، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. رایانامه: M.bitarafan@khu.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۶ صص ۳۰-۵۳ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۷

چکیده

در آستانه فروپاشی زندیه و گسترش بحران مشروعیت سیاسی در ایران، زمینه برای رقابت میان طوایف و نیروهای مختلف قدرت طلب فراهم شد. در این میان، قاجاریه به عنوان یکی از طوایف قزلباش، با تکیه بر پیشینه نظامی، پیوندهای خاندانی و فرصت ناشی از خلأ قدرت پس از انقراض صفویه، توانست به تدریج موقعیت خود را تقویت کند. آقا محمدخان قاجار رهبر این طایفه و بنیان گذار سلسله قاجاریه، در یکی از مهم ترین تصمیم های سیاسی خود، شهر تهران را به عنوان پایتخت برگزید؛ انتخابی که تأثیر بلندمدتی بر ساختار سیاسی و جغرافیایی ایران بر جای گذاشت. این پژوهش با هدف بررسی علل و انگیزه های این تصمیم و با بهره گیری از منابع تاریخی و رویکرد توصیفی-تحلیلی، در پی پاسخ به این پرسش است که چرا تهران با وجود شهرهای کهن تر و پرنفوذتر، به عنوان مرکز قدرت حکومت جدید برگزیده شد؟ یافته های پژوهش نشان می دهد که این انتخاب حاصل مجموعه ای از عوامل هم پوشان جغرافیایی، نظامی، سیاسی و اقتصادی بوده است. موقعیت جغرافیایی تهران در ناحیه ای مرکزی و نسبتاً دور از کانون های ناامن آن دوره، نزدیکی به استرآباد به عنوان زادگاه قاجارها و نقطه اتکای نیروی انسانی وفادار به خاندان قاجار و قرار گرفتن در مسیرهای مهم تجاری و ارتباطی شمال و مرکز ایران، همگی از جمله دلایل مهم این انتخاب به شمار می آیند.

واژه های کلیدی: تهران، پایتخت، آقا محمدخان، قاجاریه، ایران.

استاد: بی طرفان، محمد. (۱۴۰۴). دگرگونی سرنوشت یک شهر: چرا تهران به پایتختی ایران برگزیده شد؟، مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۸، شماره ۲، صص ۳۰-۵۳.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

تهران تا پیش از دوره صفویان، روستایی نسبتاً گمنام در نزدیکی شهر تاریخی ری بود. نخستین بار در دوره شاه‌طهماسب اول صفوی، با ساخت حصار گسترده پیرامون آن، نشانه‌هایی از رشد شهری در تهران پدیدار شد (Lorey and Salden, 1907: 44). هرچند برخی مورخان گمانه‌هایی درباره احتمال انتقال پایتخت به تهران در این دوره مطرح کرده‌اند، شواهد تاریخی چنین انتقالی را تأیید نمی‌کند. حتی در دوره شاه‌طهماسب دوم و سپس کریم‌خان زند نیز سخنانی از توجه به تهران به میان آمده، اما این شهر تا پایان قرن دوازدهم قمری همچنان در حاشیه مراکز قدرت باقی ماند (Stern, 1854: 199). تنها پس از به قدرت رسیدن آقا محمدخان قاجار، تهران برای نخستین بار جایگاهی محوری در ساختار سیاسی ایران یافت.

با آنکه انتخاب تهران به عنوان پایتخت در سال‌های پایانی قرن دوازدهم قمری، یکی از مهم‌ترین تصمیمات ژئوپلیتیکی تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رود، اما هنوز علت‌ها، زمینه‌ها و پیامدهای این انتخاب به صورت دقیق و روشمند بررسی نشده است. در اغلب منابع متقدم، روایت این رخداد به مثابه یک تصمیم شخصی یا امری بدیهی در مسیر استقرار سلطنت قاجارها تلقی شده و از تحلیل عمیق‌تر آن غفلت شده است. از سوی دیگر، پژوهش‌های جدید نیز به توصیف وضعیت تهران پیش از پایتختی محدود شده‌اند و یا به صورت پراکنده و گذرا، بدون رهیافت خاص، به علل انتخاب آن اشاره کرده‌اند. در این میان، پرسش بنیادینی که این مقاله در پی پاسخ به آن است، این است که: چرا تهران که تا اواخر قرن دوازدهم قمری روستایی بی‌نقش در معادلات قدرت بود، از سوی آقا محمدخان قاجار به عنوان مرکز ثقل حکومت برگزیده شد؟ پاسخ به این پرسش نیازمند نگاهی فراتر از توصیف جغرافیایی یا تعلق ایلیاتی است. بررسی دلایل انتخاب تهران، تنها با تکیه بر عناصر زیست‌محیطی یا نزدیکی به مازندران، پاسخ قانع‌کننده‌ای فراهم نمی‌آورد. درواقع، آنچه در این مقاله مورد توجه قرار گرفته، بررسی پایتختی تهران در چارچوبی از تحولات سیاسی-نظامی، گسست‌های جغرافیای قدرت، نیازهای امنیتی دولت در حال تکوین قاجار و نیز کارکردهای نمادین و راهبردی پایتخت در فرایند تشکیل دولت است.

این مقاله با تمرکز بر منابع تاریخی متقدم فارسی و اروپایی و تحلیل آنها در پرتو بنیادهای فوق، کوشیده است نشان دهد که پایتختی تهران نه صرفاً امری جغرافیایی یا ایلیاتی، بلکه تصمیمی آگاهانه، عقلانی و استراتژیک در مسیر بازآرایی قدرت در ایران پساصفوی بوده است. از این رهگذر، انتخاب تهران به مثابه پایتخت، به جای آنکه فقط نقطه‌ای در نقشه باشد، به عنصری کلیدی در فهم منطق سیاسی قاجارها و شکل‌گیری نهادهای جدید قدرت در ایران تبدیل می‌شود.

با این حال، بررسی دلایل انتخاب تهران به عنوان پایتخت توسط آقا محمدخان قاجار، یکی از موضوعاتی است که اگرچه در منابع تاریخی بارها به آن اشاره شده، اما به ندرت در قالب یک پژوهش مستقل و نظام‌مند تحلیل شده است. در رابطه با منابع این گزاره، می‌بایست به بررسی متون اولیه و مطالعات جدید پرداخت:

منابع تاریخی متقدم

الف. منابع ایرانی دوره قاجار

بسیاری از منابع قرن سیزدهم و چهاردهم قمری، مانند روضه الصفای ناصری رضاقلی‌خان هدایت، ناسخ التواریخ محمدتقی سپهر، مرآت البلدان اعتمادالسلطنه، یا شرح زندگانی من عبدالله مستوفی، اطلاعاتی درباره روند قدرت‌گیری قاجار و تمرکز حکومت در تهران ارائه داده‌اند. با این حال، این منابع اغلب توصیفی‌اند و به تحلیل ساختاری یا علل راهبردی چنین تصمیمی نپرداخته‌اند. در این میان، عبدالله مستوفی از معدود کسانی است که در کنار روایت تاریخی، تحلیلی جدید از علل پایتختی تهران ارائه داده و از سه عامل سخن گفته است: حاصلخیزی نواحی اطراف تهران، نزدیکی به ایلات حامی قاجار و پیوند جغرافیایی با استرآباد و مازندران (زادگاه قاجارها) (بنگرید به: مستوفی، ۱۳۸۴). این تحلیل با اینکه ارزشمند است، اما فاقد ابعاد سیاسی و ژئوپلیتیکی گسترده است.

ب. سفرنامه‌ها و منابع خارجی

از جمله منابعی که اطلاعات قابل توجهی درباره موقعیت تهران و دیدگاه‌های خارجی نسبت به آن ارائه داده‌اند، می‌توان به سفرنامه‌های سرجان ملکم، هنری استرن، ویلیام هلمز، هانری رنه دالمانی و لرد کرزن اشاره کرد. این منابع به دلیل نگاهی بیرونی، گاه به نکاتی اشاره دارند که مورخان داخلی به سادگی از کنار آن گذشته‌اند؛ نظیر وضعیت راه‌های ارتباطی، امنیت نسبی منطقه، فاصله تهران با مراکز قدرت طایفه‌ای، ویژگی‌های اقلیمی و غیره. با این حال، این منابع نیز درگیر سوگیری‌های شرق‌شناسانه‌اند و معمولاً تهران را از زاویه دید منافع امپراتوری‌های غربی تحلیل کرده‌اند. بنابراین برای یک پژوهش علمی باید با دقت و نقادانه به کار گرفته شوند.

مطالعات پژوهشی جدید

در دوران معاصر، بررسی پایتخت شدن تهران عمدتاً در دو قالب انجام شده است. یکی پژوهش‌های عمومی درباره تاریخ تهران، نظیر آثار عبدالعزیز جواهرکلام، حسین کریمان، ناصر تکمیل همایون، مسعود نوربخش، داریوش شهبازی و غیره است. این آثار اطلاعات ارزشمندی درباره تاریخ شهر تهران،

تحولات شهری و ویژگی‌های اجتماعی آن ارائه داده‌اند، اما معمولاً از تحلیل سیاسی-راهبردی تصمیم آقامحمدخان بازمانده‌اند. برای نمونه، اثر پایتختی تهران نوشته ناصر تکمیل همایون تنها در دو صفحه به موضوع انتخاب تهران به عنوان پایتخت پرداخته و بیش از آنکه تحلیلی تازه باشد، گزارشی اجمالی از منابع متقدم است (۱۴۰۰: ۲۷-۲۹).

قالب دوم مطالعات موردی پراکنده در زمینه تاریخ سیاسی دوره قاجاریه است. در این زمینه برخی رساله‌های دانشگاهی یا مقالات تخصصی به صورت گذرا به نقش تهران در تثبیت قدرت قاجارها پرداخته‌اند. در این منابع، گاه نشانه‌هایی از دیدگاه‌های تحلیلی درباره جایگاه تهران به چشم می‌خورد، اما موضوع انتخاب پایتخت به عنوان مسئله‌ای مستقل، اغلب نادیده گرفته شده است.

بر پایه بررسی منابع فوق، می‌توان گفت تحقیقات موجود اغلب یا روایت‌محور و توصیفی‌اند (منابع متقدم) یا بیش از حد پراکنده و گذرا (مطالعات جدید). بنابراین هیچ پژوهش منظمی بر مبنای تحلیل تطبیقی جغرافیای سیاسی، نظامی و اجتماعی درباره تصمیم آقا محمدخان انجام نشده است.

اختلاف بر سر تاریخ دقیق پایتختی تهران

نخستین باری که از پایتختی تهران نامی در منابع متقدم آمده است، به دوره شاه‌طهماسب دوم بازمی‌گردد. به باور برخی سیاحان غربی که بعضاً از منابع محلی شنیده و یا استخراج کرده‌اند، تهران در دوره‌ای کوتاه به عنوان پایتخت غیررسمی شاه‌طهماسب دوم در فرار از تهاجم افغان‌ها انتخاب شد. ارنست اورسل (۱۲۹۹ق/۱۸۸۲م) به این نکته اشاره کرده است که پیش از آقا محمدخان، تهران در زمان حمله افغان‌ها پایتخت اسمی و موقت شاه سلطان حسین بود (اورسل، ۱۳۸۲: ۲۲۲)؛ به احتمال فروان منظور او طهماسب دوم بوده است؛ هرچند برای اثبات ادله خودش هیچ منبعی را معرفی نکرده است. پیش از او، اولیویه (۱۲۱۰ق/۱۷۹۶م) که در دوره فتح‌علی‌شاه به ایران آمده بود، به این مسئله اشاره کرده، ولی با این تفاوت که از آن به عنوان پایتخت یاد نکرده، بلکه تهران را محلی می‌داند که شاه‌طهماسب برای جای دادن حرم و خزانه خود انتخاب کرده بود (اولیویه، ۱۳۷۱: ۶۸).

به هر حال، تفاوت‌های اساسی میان منابع تاریخ‌نگاری برای تعیین تاریخ دقیق پایتختی تهران وجود دارد. برخی نوروز ۱۱۷۴/رمضان ۱۲۱۰/مارچ ۱۷۹۶ را زمان تاج‌گذاری رسمی آقا محمدخان و انتخاب تهران به عنوان پایتختی اعلام کرده‌اند، ولی تعدادی دیگر نظیر لرد کرز (۱۳۸۰: ۴۰۲)، هنری رنه دالمانی (۱۳۳۵: ۵۴)، آبراهام جکسن (۱۳۶۹: ۴۷۴)، پیرآمده ژوبر (۱۳۴۷: ۲۵۳)، ارنست اورسل (۱۳۸۲: ۲۲۲)، هیبیسلی مارش (Marsh, 1877: 67)، یه ناگا تویوکیچی (۱۳۹۲: ۱۱۶)، بردلی بیرت (Bradley-Birt, 1910: 292)، سوزوکی شین جو (۱۳۹۳: ۴۲)، یوشیدا ماساهارو (۱۳۷۳: ۱۹۴)،

کلارا رایس (Rice, ۱۹۱۶: ۱۸)، اف برد (۱۳۷۶: ۴۱)، محمدحسن خان اعتمادالسلطنه (۱۳۶۷[الف]: ۱۴۳۲/۳) و دیگران سال‌های متفاوتی چون ۱۷۸۵/م/۱۲۰۰ق، ۱۷۸۸/م/۱۲۰۲ق، ۱۷۹۳/م/۱۲۰۷ق، ۱۷۹۴/م/۱۲۰۸ق و ۱۷۹۵/م/۱۲۱۰-۱۲۱۱ق را زمان انتخاب پایتختی تهران اعلام کرده‌اند. با این حال، به نظر می‌رسد محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در کتاب *مرآت البلدان* اطلاع دقیق‌تری از این قضیه به دست داده است. او تاریخ جلوس بر تخت سلطنت، خواندن خطبه، ضرب سکه و تلویحاً انتخاب تهران به عنوان پایتختی را روز یکشنبه ۱۱ جمادی‌الاول سال ۱۲۰۰ عنوان کرده است (۱۳۶۷[ب]: ۸۴۸/۱). او در کتاب *تاریخ منتظم ناصری* در بیان وقایع براساس سال‌های وقوع، در ذیل سال ۱۲۰۰ چنین نوشته است: «در این سال در روز عید نوروز فیروز که روز یکشنبه یازدهم جمادی‌الاولی بود حضرت آقا محمدشاه در دارالخلافه طهران رسماً جلوس بر تخت شهریاری ایران فرموده شاهزادگان و امرا و بزرگان و اعیان همه در پایه سریر سلطنت آن حضرت را تبریک و تهنیت گفتند و به کمرهای زرّین و شمشیرهای مرصّع و عطیات لایقه مفتخر و نایل گردیدند سکه و خطبه رونقی تازه یافت» (۱۳۶۷[الف]: ۱۳۹۸/۳).

با وجود این، بیان تاریخ فوق کارگشای حل دقیق پایتختی تهران نیست؛ زیرا تاریخی که وی اشاره کرده، معادل ۲۲ اسفند ۱۲/۱۱۶۴ مارچ ۱۷۸۶ است و با عید نوروز تطبیق ندارد. با این حال، اگر احتمال اشتباه او در نظر گرفته شود و با بررسی منابع تاریخی دیگر، نوروز را زمان تاج‌گذاری قرار دهیم، تاریخ سه‌شنبه ۲۰ جمادی‌الاول ۱/۱۲۰۰ فروردین ۱۱۶۵ به دست می‌آید. از طرف دیگر، اعتمادالسلطنه تاریخ دقیق جلوس بر تخت شهریاری را ۱۲۰۰ق. عنوان کرده، ولی در ذیل تاریخ ۱۲۱۰ق، از عنوان تاج‌گذاری استفاده کرده است؛ با این تفاوت که در پایان ذکر واقعه سال مذکور، این نکته را اضافه کرد که برخی مورخان تاریخ تاج‌گذاری شاه قاجار را ۱۲۰۹ق. اعلام کرده‌اند: «در این سال فرخنده فال حضرت همایون شهریار بیهمال به استدعای سران و بزرگان قاجار و علما و اعیان و حکمرانان ارادت‌شعار قبول تاج‌گذاری فرمودند و در دارالخلافه طهران تاج کیانی از فرق مبارک سلطانی فرّی نو و فروغی تازه یافت، بازوبندهایی که مرصّع و مکّلل به الماسهای دریای نور و تاج شده بود از بازوی بانیروی پادشاهی بر قدر و قیمت خود فزود. شرایط و لوازم این جشن سعید را ملازمان حضرت و هواخواهان وجود مسعود مبارک بلکه عموم رعایای ایران کاملاً مرعی و منظور نمودند و در جمیع بلاد و ممالک محروسه بر منابر به نام همایون خطبه را مطرّز و سکه را مزین داشتند. عالی و دانی به عرض تهنیت و تبریک پرداختند و عیش و شادمانی را مجامع و محافل ساختند و بعضی از مورّخین تاج‌گذاری اعلیحضرت شهریاری آقا محمدشاه را در آخر سال هزار و دوپیست و نه نوشته‌اند» (همان، ۱۴۳۲). درواقع، به نظر می‌رسد که تاریخ ۱۲۱۰ق/۱۷۹۶م. برای ادعای شهریاری شاه درست باشد؛ زیرا او پس از تسخیر کامل ایران، از این

تاریخ عنوان شاه را بر خود نهاد (Bassett, 1887: 99-100). برخی از نویسندگان محقق متقدم هم بر همین تاریخ ۱۲۱۰ ق. تأکید دارند (مارکام، ۱۳۶۷: ۱۹).

عبدالحسین خان سپهر در مرآت الوقایع مظفری تفاوت میان این دو تاریخ را به گونه‌ای دیگر تحلیل کرده است. او در ذیل عنوان «پایتخت شدن طهران»، سال ۱۲۰۰ ق. را تاریخ قطعی پایتختی تهران دانسته، ولی آن سال را زمان پادشاهی نمی‌داند. او سرکوب شورش‌های محلی و تسخیر بلاد ایران را زمینه اعلام پادشاهی و تاج‌گذاری شاه قاجار در سال ۱۲۰۹ ق. دانسته است: «آقا محمدخان قاجار پادشاه ایران مقدم سلاطین سلسله جلیله قاجاریه پس از آنکه بعضی از بلاد ایران را مسخر کرد، محض نزدیکی به استرآباد که محل ایل قاجاریه بود، طهران را در سنه ۱۲۰۰ هجری پایتخت قرار داد، لیکن اسم پادشاهی به خود نگذاشت. پس از آنکه تمام بلاد و ممالک ایران را به حیطة تصرف آورد، در سنه ۱۲۰۹ به طهران آمده به اصرار بزرگان تاج سلطنت به سر گذاشت. آقا محمدشاه، اول پادشاه است که طهران را پایتخت قرار داد» (۱۳۸۶: ۱۳۳/۱).

دلایل پایتختی تهران براساس منابع دوره قاجاریه

علاوه بر تاریخ دقیق انتخاب تهران به عنوان پایتخت، بررسی دلایل این انتخاب بسیار مهم است. درباره اهمیت تهران تناقض زیادی در میان آثار سیاحان دیده می‌شود. آبراهام جکسن (۱۳۲۰ ق/ ۱۹۰۳ م) اعتقاد داشت تهران قصبه کوچکی محسوب می‌شد، ولی در دوره انتخاب پایتختی می‌بایست به درجه‌ای از اهمیت رسیده باشد (۱۳۶۹: ۴۷۴)؛ چنان که هنری استرن (۱۲۶۳ ق/ ۱۸۴۷ م) برخلاف نظر پیشین می‌اندیشید. به باور او، تهران به سختی شهری بااهمیت به شمار می‌رفت که بتوان آن را مرکز یک استان نامید (Stern, 1854: 199).

به نظر نگارنده، علت اصلی این تناقض‌ها، نبود دانش و اطلاعات کافی از شهر تهران بود. با توجه به اینکه تهران برای مسافران اولیه ناشناخته بود، آنان نامی از این شهر را در متون پیشین نمی‌یافتند. برای مثال، جوزف میشل تانکوین که از سال ۱۲۲۱ تا ۱۲۲۳ ق. در تهران بود، نقل نسبتاً درستی از پایتخت ایران به دست داده است: «[تهران] سی سال پیش کمتر شناخته شده بود و به استثنای پیترو دلاواله، به نقل از اولویه، هیچ مسافری در اعصار گذشته به آن اشاره نکرده است. تقدیر تاریخی شهر زمانی رقم خورد که آقامحمدخان عموی شاه کنونی آن را به عنوان اقامتگاه سلطنتی خویش معین کرد. در واقع او شهر مستحکمی به وجود آورد و قصری [ارک] در آن ساخت که شهر دومی را در درون خود پایتخت به وجود آورد. از آن دوره، تهران پیوسته توسعه یافته است» (Tancoigne, 1820: 94). روی هم رفته، فاتحان به دنبال تأسیس پایتخت مخصوص خود بودند؛ آقا محمدخان هم استثناء نبود.

پولاک (۱۲۶۸-۱۲۷۶ق / ۱۸۵۱-۱۸۶۰م) نیز از همین دیدگاه قضیه را نگاه می‌کرد. او این فرض را مطرح کرد که هر سلسله تازه‌ای پایتخت جدیدی نیاز داشت تا آن را آباد و پایتخت و طرفداران سلسله قدیم را منقرض کند (۱۳۶۸: ۶۱). از این منظر، اصفهان و شیراز جای خطرناکی برای برپایی دولت قاجاریه محسوب می‌شدند.

آقا محمدخان در آغاز قدرت‌گیری، استرآباد و ساری را برای دوره کوتاهی به عنوان مرکز حکومت قرار داد، ولی نکته مشخص اینکه موقعیت جغرافیایی این مناطق برای تختگاه شاه قاجار مناسب نبود (اینووه، ۱۳۹۰: ۱۲۰). درواقع، موقعیت هیچ مکانی برای آقا محمدخان مطلوب‌تر از تهران نبود (Bradley-Birt, 1910: 292)؛ هرچند در آن دوره با وجود شهرهای فاخر و بزرگی نظیر شیراز و اصفهان، تهران بسیار کوچک و ناچیز قلمداد می‌شد. به راستی! می‌توان این‌گونه ادعا کرد که آقا محمدخان قاجار پس از سرنوشتی حکومت مقبول زندیه و ارتکاب جنایات بسیار علیه مردم آن منطقه، جرئت نکرد بساط قدرت خویش را در آنجا بگستراند؛ بنابراین تهران این موقعیت را در اختیار خان قاجار گذارد تا در نزدیکی ایل خود استقرار یابد (Stern, 1854: 199).

با این حال، سیاحان خارجی از طریق مطالعه متون و سفرنامه‌های دیگر، دسترسی به اطلاعات افراد بومی و در نهایت ارزیابی‌های خویش، درباره دلایل پایتختی تهران نظرات گوناگونی ارائه کردند. در ذیل این مبحث، به نقد و بررسی نظرات آنان براساس اهمیت هر یک خواهیم پرداخت.

نزدیکی به استرآباد

شاید نخستین مسافری که بحث نزدیکی تهران به استرآباد را پیش کشید، ویلیام هالینگبری (۱۲۱۴-۱۲۱۶ق / ۱۷۹۹-۱۸۰۱م) باشد. او عضو هیئت سیاسی اعزامی سرجان ملکم -دومین سفیر کمپانی هند شرقی- به تهران بود. درواقع، یادداشت‌های او را می‌توان جزو نخستین گزارش‌های سیاسی و اجتماعی دوران نخستین قاجار محسوب کرد. هالینگبری درباره دلیل انتخاب تهران در سال ۱۲۱۵ق. چنین نوشته است: «نخست آنکه تهران از استرآباد -شهر بومی پادشاه- چندان دور نیست و گمان می‌رود که این ملاحظه در گزینش تهران به عنوان پایتخت نقش اساسی و مؤثر» داشت (۱۳۶۳: ۷۰-۷۱). بنابراین تصور اینکه او دائماً بخش اعظمی از ثروت خویش را به آنجا می‌فرستاد تا در صورت و پیش آمدن حادثه‌ای، به آنجا عقب‌نشینی کند، دور از نظر نبوده است (Tancoigne, 1820: 94). از طرف دیگر، استرآباد در نقطه‌ای دورافتاده و در جانب شمال شرقی ایران بود و با نقشه‌های مدعی تاج و تخت متناسب نبود (کرزن، ۱۳۸۰: ۴۰/۱). با این حال، تهران در فاصله‌ای نزدیک به اقامتگاه خاندان قاجار قرار داشت و با توجه به اینکه کمتر در معرض فتنه و آشوب قرار گرفته بود (دروویل، ۱۳۶۵: ۳۴۴)،

از سوی شاه قاجار به پایتختی انتخاب شد.

بر بنیاد گفته فوق، نزدیکی به استرآباد و امکان استفاده از توان نظامی ایل قاجاریه، مهم‌ترین گزاره در رابطه با پایتختی تهران است که در اغلب منابع به آن اشاره شده است (See: Ussher, 1865: 613-614; Binning, 1857: 213; Adams, 1898: 97; Sykes, 1910: 33; Adams, 1900: 96; Ker porter, 1821: 307; Lorey, 1907: 44; Bradley-Birt, 1910: 292; Stern, 1854, 199; سرنا، ۱۳۶۲: ۵۷؛ براون، ۱۳۸۱: ۱۱۵؛ مارکام، ۱۳۶۷: ۲۶؛ دروویل، ۱۳۶۵: ۳۴۴؛ هالینگبری، ۱۳۶۳: ۷۰-۷۱؛ ژوبر، ۱۳۴۷: ۲۵۳-۲۵۴). سرجان ملکم (۱۲۱۴-۱۲۱۶ ق/۱۷۹۹-۱۸۰۱ م) در کتاب تاریخ کامل ایران درباره مسئله یادشده چنین پاسخ داده است: «استرآباد از زمانی دراز محل اقامت و مقر استقامت اعیان قاجار بود و چون در گوشه خارجی از مملکت واقع شده بود، محال بود که گاهی پایتخت مملکت شود، اما اسباب عدیده دست بهم داده بود که آقا محمدخان می‌خواست به ممالک موروئی خود نزدیک و از قبایلی که غالباً به جهت قوام و دوام مملکت خود محتاج به معاونت ایشان بود دور نیفتاده باشد. بنابراین عزم کرد طهران را که بی‌فاصله در پای کوهی که فاصله مابین عراق و مازندران است استحکام داده پایتخت سازد» (۱۳۸۰: ۵۷۶؛ همچنین بنگرید به: برد و استون، ۱۳۷۶: ۴۱-۴۲).

مرکزیت تهران

پیرآمده ژوبر (۱۲۲۱ ق/۱۸۰۶ م) نخستین فرستاده ناپلئون به دربار فتحعلی‌شاه، مرکزیت را دلیل انتخاب تهران برشمرده و در این باره نوشته است: «تمایل به اینکه به مرکز ایران نزدیک باشد» (۱۳۴۷: ۲۵۳-۲۵۴). وجه تمایز این مرکزیت، نزدیکی به شمال غرب بود؛ جایی که استان‌های زرخیز ایران قرار داشتند و هنگام جنگ با روس‌ها، به سرعت امکان مقابله با روس‌ها را به وجود می‌آوردند (دروویل، ۱۳۶۵: ۳۴۴). به قول لیدی شیل (۱۲۶۵-۱۲۶۹ ق/۱۸۴۹-۱۸۵۳ م)، زمانی که «چشم بربر» روس‌ها به بهترین استان‌های ایران دوخته شده بود، شاه می‌بایست به پست خطر نزدیک‌تر می‌شد (Shell, 1856: 189). از دید لرد کرزن (۱۳۰۶ ق/۱۸۸۹ م)، پایتخت جدید پانصد مایل با سرحدات روس فاصله داشت که اگر زمانی قرار بر مواجهه بود، والی‌نشین غربی ایران یعنی تبریز، سد محکمی در برابر آن تلقی می‌شد. راه دیگر روس نیز از مسیر رشت به قزوین بود که جاده سلسله‌جبال البرز سد طبیعی را در برابر آن قرار داده بود. او معتقد بود اگر این موانع طبیعی و سیاسی توان جلوگیری از سپاه روس را نمی‌داشت، هیچ نیروی دیگری نمی‌توانست سد نیروهای روس قرار گیرد (۱۳۸۰: ۴۴۱/۱). به نظر جان ویشارد (۱۳۰۸-۱۳۲۸ ق/۱۸۹۱-۱۹۱۰ م) نیز دلیل اصلی انتخاب تهران رشته‌کوه‌های البرز بود؛ زیرا عامل طبیعی برای جلوگیری از حملات روس‌ها به قلب ایران محسوب می‌شد (۱۳۶۳: ۸۲).

نکته جالب اینکه وقتی سیاح روس (۱۳۰۵ ق/ ۱۸۸۷ م) درباره این انتخاب صحبت می کرد، تهدید روسیه را ملاک قرار نداده بود، بلکه نزدیکی به دریای خزر و راحتی تجارت با روسیه را مناسب تلقی می کرد (ویشارد، ۱۳۶۳: ۲۹). جنبه تجاری نزدیکی به روسیه نیز در یادداشت های سیاح سوئدی (۱۳۰۲ و ۱۳۰۷ ق/ ۱۸۸۵ و ۱۸۹۰ م) به چشم می خورد (هدین، ۱۴۰۱: ۱۱۸).

مرکزیت تهران علاوه بر اینکه به ممالک سرحدی ایران به خصوص دو حاکم نشین تبریز و مشهد نزدیک بود (کرزن، ۱۳۸۰: ۴۴۱/۱)، نظارت خود را بر جنوب کشور که همواره احتمال شورش از آن می رفت، حفظ می کرد. گمان پرد (۱۳۳۳ ق/ ۱۹۱۴ م) دور از واقعیت نبود که اعتقاد داشت تهران به منظور تسلط بر فلات ایران انتخاب شد؛ زیرا هم به مناطق پایین دست که احتمال شورش وجود داشت، احاطه داشت و هم امکان کنترل راه های ارتباطی با قبایل خود در شمال را دارا بود (برد و استون، ۱۳۷۶: ۴۱). از این منظر، جغرافیای سیاسی تهران بسیار عالی بود؛ زیرا در میانه راه آذربایجان و خراسان و نه چندان دور از استرآباد و رشت قرار داشت. شاه می بایست برای هر خطری همیشه ارتش خود را رهبری می کرد. بنابراین موقعیت تهران این امتیاز را به او می داد (Shell, 1856: 189). احاطه به مناطق مهم اهمیت فراوانی داشت؛ این مسئله از چشمان تیزبین هالینگبری دور نمانده است. او به این نکته اشاره کرده است که تهران به دلیل موقعیت استراتژیک، در منطقه مناسبی قرار داشت؛ زیرا می توانست در کوتاه ترین فرصت نیروهای نظامی خویش را سامان دهد و به مراکز شورش یا جنگ احتمالی اعزام کند (۱۳۶۳: ۷۰-۷۱). از این منظر، استرآباد نمی توانست ضامن حکومت قدرتمند قاجار باشد؛ زیرا از مرکز ایران به دور بود. درواقع، تغییر اقامتگاه خان قاجار از ساری به تهران، به دلیل نزدیکی به جنوب ایران بود. لرد کرزن در این راستا نوشته است: «تا وقتی که هنوز وضع کارش اطمینان بخش نبود و حکومت او به خطه مازندران محدود بود آقا محمدخان ساری را اقامتگاه خویش قرار داد، ولی همین که نظر و افکارش را به سوی جنوب معطوف ساخت و آرزوی قلمرو متحد ایران را به حقیقت نزدیک نمود پایتخت متناسب تری مورد لزوم افتاد. از این رو، او تهران را برگزید» (۱۳۸۰: ۴۰۱/۱).

امکانات دفاعی تهران

حصار تهران در سال ۱۹۶۱ ق. به دستور شاه طهماسب اول صفوی ساخته شد. ابعاد آن با توجه به گزارش اعتمادالسلطنه، شش هزار گام بوده و ۱۱۴ برج نیز در بستر بارو ساخته بودند (۱۳۶۷ [ب]: ۸۲۸). این خود نشان دهنده اهمیت تهران در ابعاد جمعیتی و امنیتی بوده است. از منظر امنیتی و حفاظتی، ۱۱۴ برج جایگاه ویژه ای دارد؛ زیرا به قول اولیویه، حصار تهران به خودی خود در مواقع جنگ و تهاجم نمی توانست عامل بازدارنده باشد؛ بنابراین دیوار دارای برج های گرد و مدوری بود که در زمان جنگ وظیفه حفاظت از

شهر را داشت (۱۳۷۱: ۶۹). ارتفاع برج‌ها کمی بلندتر از دیوار احداث شده بود (Wilbraham, 1839: 8). بنا به روایت هانریش بروگش (۱۲۷۵-۱۲۷۶ ق/۱۸۵۹-۱۸۶۰ م)، در هر پنجاه یا شصت متر یک برج ساخته بودند (۱۳۸۹: ۱۷۴) که در مجموع به صد برج اشاره شده است. طراحی برج‌ها به گونه‌ای بود که همزمان امکان استقرار توپ‌های جنگی و افراد پیاده‌نظام وجود داشت؛ چنان‌که در مواقع جنگی، از سوراخ‌های تعبیه‌شده در برج‌ها، بر روی مهاجمان آتش می‌گشودند (بروگش، همان، همان‌جا).

هالینگبری که در ابتدای دهه اول قرن ۱۳ با هیئت سرجان ملکم به تهران آمده بود، درباره استحکامات تهران نوشته است: «این شهر از قوی‌ترین استحکامات برخوردار است... استحکامات این شهر عبارت است از دیواری نسبتاً عظیم و قلعه‌هایی که در فواصل معین دارای برجک‌های متعدد است» (۱۳۶۳: ۷۰). با وجود استحکام یادشده، برج و بارو ویژگی برجسته‌ای نداشت. پیرآمده ژوبر در این مورد نوشته است: «برج و باروی تهران به نظر من خیلی متوسط آمد و هیچ‌گونه ساختمانی که بتوان آن را با بناهایی سنجید که می‌گویند زینت‌بخش اصفهان است، در آن وجود ندارد» (۱۳۴۷: ۲۵۳). دیوار و برجک‌ها تا زمان محمدرشاه سالم بود (Holmes, 1845: 350)، ولی به مرور زمان و عدم تعمیر آن، بخش‌هایی از دیوار تخریب شد (کرزن، ۱۳۸۰: ۴۰۳/۱). درواقع، آن استحکامی که هالینگبری در ابتدای حکومت فتحعلی‌شاه یاد کرده، در دوره ناصرالدین‌شاه به حالت زوال قرار داشت.

عامل حفاظتی دیگر تهران، خندق بود. ظاهراً خندق دوره طهماسبی به مرور زمان پر شده بود. بنا بر گزارش‌های دوره قاجاریه، حفر خندق را به آقا محمدخان نسبت می‌دهند (مستوفی، ۱۳۸۴: ۱۸/۱). خندق به‌طور کامل شهر را در برمی‌گرفت (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۱۰) و تا دهه دوم سلطنت ناصرالدین‌شاه حفظ شد؛ در این زمان به مکانی برای ریختن زباله‌ها و کثافات شهری تبدیل گردید (Ussher, 1865: 613-614). درباره عمق و عرض خندق چندین روایت وجود دارد. بروگش که در دهه دوم حکومت ناصرالدین‌شاه تهران را روایت کرده، عمق خندق کهنه را ۱۵ پا [۴/۵ متر] و عرض آن را بیش از ۲۰ پا [۶ متر] یاد کرده است؛ درحالی‌که کرزن به طول «چهل پا» و عرض «بیست تا سی پا» اشاره دارد (۱۳۸۰: ۴۰۳/۱؛ نیز بنگرید به: هالینگبری، ۱۳۶۳: ۷۰). درواقع، روایت بروگش قابل اعتمادتر است؛ زیرا در نسبت با کرزن، پیش از پر شدن خندق قدیمی، آن را دیده بود (۱۳۸۹: ۱۷۴). میان خندق و دروازه‌های شهری، پلی وجود داشت که مسیر عبور را ممکن می‌کرد. بدون عبور از پل‌های ایجادشده، راه دیگری برای ورود به شهر وجود نداشت. درواقع، گودال‌های حفرشده ماهیت دفاعی و حفاظتی داشت (بروگش، همان، همان‌جا).

با این توضیح، امکانات دفاعی تهران هر کشورگشایی را ترغیب به ماندگاری در این شهر می‌کرد. به قول هالینگبری، امکانات دفاعی تهران بیش از مناطق دیگر بود. همچنین در صورت محاصره شهر، پادشاه

این امکان را داشت تا از اردوگاه‌های قزوین، فیروزکوه (۱۳۶۳: ۷۰-۷۱) و ورامین نیروهای را به سرعت بسیج کند. ورامین برای حکومت قاجاریه از اهمیت بسزایی برخوردار بود. علاوه اینکه به عنوان انبار غله پایتخت محسوب می‌شد، به دلیل اسکان ایلات همسو با ایل قاجاریه که در صورت ضرورت به کمک حکومت می‌آمدند (Shell, 1856: 189)، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود.

نزدیکی به تبریز

موقعیت تهران به عنوان مرکز ایران آن زمان، در نسبت با شهرهای بزرگ و پایتخت‌های معاصر آن دوره، نظیر اصفهان، شیراز، مشهد و غیره به آذربایجان نزدیک‌تر بود. آقا محمدخان در دوران کشورگشایی پدرش، مدتی به حکومت تبریز منصوب شد (نادر میرزا قاجار، ۱۳۷۳: ۲۳۹/۱). در این دوره کوتاه، خان قاجار به نیکی آموخت که از بُعد سیاسی تبریز برای ثبات کشور بسیار پراهمیت است. بعدها منازعاتی که با مناطقی مثل قره‌باغ، شمال رود ارس، گرجستان و روس‌ها شکل گرفت، این نظر را تقویت کرد. واقعیت امر این است که تبریز به علت موقعیت استراتژیک، یکی از مهم‌ترین شاهراه‌های بازرگانی و ارتباطی ایران با عثمانی‌ها، روس‌ها و اروپایی‌ها بود (المبتون، ۱۳۶۳: ۲۲۱). از طرف دیگر، فتحعلی‌شاه به صورت هدفمند تبریز را به عنوان ولیعهدنشین انتخاب کرد. این مسئله از دو بُعد قابل بررسی است. نخست اینکه ولیعهد می‌بایست به حکومت یکی از مهم‌ترین شهرهای ایران گمارده شود (Pollington, 1916: 187). در وهله دوم، اطرافیان شاه دریافته بودند که برای جلوگیری از دسیسه‌چینی شاهزادگان در دربار، دور کردن ولیعهد از مرکز بهترین انتخاب است (Sykes, 1910: 41)؛ زیرا فتحعلی‌شاه فرزندان بسیاری داشت و احتمال طغیان و ادعای پادشاهی بسیار بود (Smith, 1834, 323-324). بر این اساس، در زمان حضور عباس میرزا در تبریز، شایعاتی پیچیده بود که او قصد دارد دربار خود را به اصفهان منتقل کند تا در زمان مرگ شاه به مقابله با برادرانش برخیزد (Stocqueler, 1832: 174-175). بنابراین نزدیکی به تبریز می‌توانست یکی از انگیزه‌های انتخاب تهران به عنوان پایتخت ایران باشد.

آب‌وهوای مطلوب و حاصلخیزی اطراف تهران

در دوره پیشامدرن که جنگ‌ها و محاصره شهرها صرفاً با آلات و ابزار نخستین و پیش پا افتاده صورت می‌گرفت، استقامت و آذوقه کافی برای سپری کردن دوران محاصره، بسیار مهم بود؛ زیرا آنان انتظار داشتند وقتی مورد حمله و محاصره قرار گرفتند، بتوانند نیازهای اولیه خود را تا مدت زیادی تأمین کنند. بنابراین حاصلخیزی شهر می‌توانست به عنوان یک مزیت نسبی در نظر گرفته شود. بر این بنیاد، یکی از مزیت‌های تهران حاصلخیزی اطراف شهر بود (هالینگبری، ۱۳۶۳: ۷۰-۷۱). علاوه بر روستاهای حاصلخیز اطراف تهران، مناطق شهری نزدیک تهران نیز مزیت‌های زیادی داشتند. برای نمونه، از

وارمین به عنوان انبار غله پایتخت نام برده شده است (Shell, 1856: 185)؛ همچنین «سوپن هدین» به شرق قزوین به عنوان انبار محصولات کشاورزی ایران اشاره کرده که مزیت بسیار مهمی برای تهران محسوب می‌شد (هدین، ۱۴۰۱: ۱۱۸).

آب‌وهوای تهران در کنار حاصلخیزی، امتیاز دیگر شهر بود. درواقع، در اغلب آثار سیاحان و گردشگران خارجی به آب‌وهوای مطبوع، سالم و دلپذیر تهران اشاره شده است (هالینگبری، ۱۳۶۳: ۷۰-۷۱). تنها از گرمای تابستان به عنوان دوره‌ای سخت و طاقت‌فرسا یاد شده که البته روستاها و دهات خنک و دلپذیر شمال تهران، آن مسئله را حل می‌کرد؛ به‌طوری که اغلب سفارتخانه‌ها محلی در شمال تهران برای گذران این فصل در اختیار داشتند که معروف‌ترین آنها حضور روس‌ها در زرگنده و انگلیسی‌ها در قلهک بود.

دسترسی به آب فراوان و سالم نیز برای پایتخت از اهمیت زیادی برخوردار بود. واقع شدن تهران در دامنه‌های البرز، این امکان را برای تأمین آب آشامیدنی و کشاورزی به شهر می‌داد. تهران از طریق قنات‌هایی که از رشته‌کوه البرز کشیده شده بود، سیراب می‌شد (پولاک، ۱۳۶۸: ۶۳). جان ویشارد که بیست سال در ایران زندگی کرده بود، به این نکته اشاره کرده است که از ماه‌های «ژوئن تا اواخر نوامبر» (معادل خرداد تا آذر) به ندرت باران می‌بارید و حد فاصل این ماه‌ها باغ‌های سرسبز تهران و خانه‌های تهرانی می‌بایست کمبود آب را جبران کنند. بنابراین قنات‌هایی احداث شد که آب‌های رشته‌کوه البرز را که ۱۲ تا ۱۵ مایل از شهر فاصله داشت، به میان تهران می‌کشید (۱۳۶۳: ۹۲). بر این اساس، به باور برخی‌ها «مهندسی تأمین آب تهران» یکی از «شگفتی‌های عالم» قلمداد می‌شد؛ زیرا عقیده بر این بود که «تأمین غذا و آب سالم برای شهری بزرگ با جمعیت و وسعتی نزدیک به واشنگتن، آن هم بدون داشتن وسایل جدید و حتی واگن‌های کشاورزی و لوله‌های چدنی و خلاصه تجهیزات فنی امروز و از همه مهم‌تر راه‌آهن یا ارتباطات کشتیرانی» کاری بس مشکل بود. بر این اساس، برد مسئله تأمین آب تهران و کانال‌های آبرسانی زیرزمینی به مسافت ۵ تا ۱۰ مایل را «عجاب انگیز» عنوان کرده که به نوعی از «هر حیث چشم آدمی را خیره» می‌کند. به روایت او «این مقنی‌ها یا مهندسان تحصیل‌نکرده ایرانی، بدون استفاده از هیچ‌گونه آلات و ابزار مکانیکی و برکنار از همه محاسبات علمی دنیای امروز، تنها با استفاده از چند متر ریسمان و تعدادی بیل و کلنگ معمولی و یک چرخ چوبی و دو دلو پوستی، آب را از دل کوه‌ها به شهرها و مزارع ایران می‌رسانند» (۱۳۷۶: ۹۵-۹۸).

با این همه، کیفیت آب تهران در همه مناطق یکسان نبود. سیاحان از پاکی و سالم بودن آب شمال شهر روایت کرده‌اند، ولی آبی که مردم جنوب تهران می‌آشامیدند، از کیفیت مناسبی برخوردار نبود (ژوبر، ۱۳۴۷: ۲۵۴) و بهای آن نیز گران بود (کرزن، ۱۳۸۰: ۴۴۳/۱). مشکل اصلی این بود که مجرای

آب‌ها وقتی که به داخل شهر وارد می‌شد، سرپوشیده نبود (پولاک، ۱۳۶۸: ۶۳؛ گزارش/ایران از یک سیاح روس، ۱۳۶۳: ۳۰). بنابراین «شستن لباس و سایر لوازم» و غیره (سرنه، ۱۳۶۲: ۶۳) آب را در پایین دست آلوده و غیرقابل شرب می‌کرد.

در ابتدای پایتختی تهران، به دلیل جمعیت اندک، به معضل کمبود آب اشاره نشده است، ولی رفته رفته با افزایش جمعیت، این مسئله تهدیدی برای تهران تلقی شد و صاحب‌منصبان وقت به دنبال تأمین آب از طرق دیگر، نظیر انتقال آب رودخانه جاجرود و کرج افتادند (بنگرید به: اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۹۰؛ ژوبر، ۱۳۴۷: ۲۵۴؛ کرزن، ۱۳۸۰: ۴۴۳/۱؛ Holmes, 1845: 365). با این حال، اصل موضوع همچنان ادامه یافت تا جایی که به قول یوشیدا ماساهارو (۱۲۹۷ق/۱۸۸۰م)، آب از ارگ می‌گذشت و آن را سیراب می‌کرد، ولی مردم از این آب گوارا سهمی نداشتند. او در این باره نوشته است: «مردم تشنه می‌ماندند، اما ناله درخواست و التجای آنها در شرشر فواره‌های کاخ و ارگ شاهی گم می‌شد» (۱۳۷۳: ۱۷۳).

با این حال، برد در پایان دوره قاجاریه تحلیل جالبی در مورد آب تهران داشته است. او حد متوسط آب جاری جوی‌های تهران را نزدیک به یک میلیون گالن در سال تخمین زده که رقم قابل توجهی بود. به عقیده او، اگر همین آب به صورت اصولی و اساسی مدیریت می‌شد، نه تنها آب شهر از کیفیت بالایی برخوردار می‌گشت، بلکه بخش زیادی از آن هم برای مصارف کشاورزی قابلیت استفاده داشت. مشکل آنجا بود که جریان طبیعی آب کنترل نمی‌شد، بلکه بخش اعظم آن در زمین نفوذ می‌کرد یا تبخیر می‌شد (۱۳۷۶: ۹۸).

مزایا و معایب تهران از دید مسافران

درباره درستی یا نادرستی انتخاب تهران سخن‌های فراوانی گفته شده است. به باور ویلبراهام (۱۲۵۲ق/۱۸۳۷م)، انتخاب تهران برای پایتختی مناسب نبود. درواقع، چشم‌پوشی از اصفهان شکوهمند فقط می‌توانست به پشتوانه مصالح سیاسی باشد. او نوشته است: «هنگامی که آقا محمدخان -عمو و سلف شاه فقید فتحعلی‌شاه- پس از یک رقابت طولانی و جنایتکارانه، موفق شد خود را به تخت پادشاهی ایران برساند، به دلیل مجاورت با سواحل خزر مقر قبیله خودش، اقامتگاه خود را در تهران تثبیت کرد و هیچ‌یک از جانشینان او برای بازگرداندن مقر حکومت به مکان مرکزی‌تر و سالم‌تر و همچنین زیباتر، جایی که قبلاً تأسیس شده بود، مناسب ندیدند. من شنیده‌ام که واقعاً ادعا می‌کنند اطراف اصفهان، اکنون که قنات‌های متعددی که زمانی ویران شده‌اند، به سختی تدارکات لازم برای افزایش جمعیت آن را فراهم می‌کند، اما من دلیل قوی‌تری برای خلق و خوی آشفته و ناراضی اصفهانی‌ها تصور می‌کنم که مانند همه ایرانی‌های بومی، نمی‌توانند بیزاری خود را از اصل و آداب و رسوم ترکی قبیله سلطنتی پنهان

کنند» (Wilbraham, 1839: 6).

برخی نظیر اوژن فلاندن (۱۲۵۵ق/۱۸۴۰م) به دلیل خرابی شهر و نامناسب بودن پایتخت در دوره محمدشاه، اعتقاد داشت که این شهر «صلاحیت» پایتختی ندارد و صرفاً به منظور رقابت با شاهان صفوی ایجاد شده است (۱۳۵۶: ۱۱۰). از این منظر، او مسائل زیباشناختی را به عنوان معیار صحیح انتخاب پایتخت برشمرد است. سیاحان دیگری نیز از بُعد زیباشناختی با فلاندن هم‌نظر بودند. به‌راستی! زوایا و چهره تهران نمی‌توانست آنها راضی و خشنود کند. ویلیام ریچارد هولمز (۱۲۵۵ق/۱۸۴۰م) از این دیدگاه تهران را نپسندید. درواقع، تهران فارغ از روایت‌هایی بود که در کتاب‌های هزار و یک شب و سفرنامه‌های دوره صفوی از شهرهای شرقی به تصویر کشیده شده بودند. به باور او، نبود «گنبد‌های طلاکاری‌شده» و «مناره‌های نماکاری» فاخر، کوچکی شهر در مقیاس با شهرهای دیگر، دیوارهای خشتی بدترکیب و غیره (Holmes, 1845: 346)، تهران را در قامت پایتخت امپراتوری ایران قرار نمی‌داد. جیمز بیلی فریزر (۱۲۳۷ق/۱۸۲۱م) نیز دو دهه قبل از هولمز، درباره نازیبایی تهران چنین نوشته است: «شاید هیچ‌یک از شهرهای ایران مانند تهران، هنگامی که از طرف قزوین به آن نزدیک شوند، بدمنظره نباشد. هیچ گنبدی و مناری نیست که آن را مشخص سازد و برخلاف بسیاری دیگر از شهرها، با باغ و بیشه محصور نیست. آنچه به چشم می‌خورد خطی از دیوارها و باروهای گلی است، محصور در خرابه‌های بسیار در وسط دشت پُرسنگریزه‌ای فراخ که محدود است به کوه‌های بلند دنداندار؛ حتی این دیوارها را مسافر نمی‌تواند ببیند، مگر اینکه به چند میلی آنها برسد. در این دو فرسخ آخر، من اسب‌های پیر مُردنی بینوایمان را با سرعتی که در آنها سراغ نداشتیم، به پیش راندم و سعی من بی‌فایده است. در بیان لرزیدن از شادی و احساس پُر از شور و شوق سپاسگزاری به جهت نعمت امنیتی که خود را هنگام عبور از دروازه‌های بدترکیب شهر از آن برخوردار می‌دیدم. با چنین احساسی بود که من به سرعت از کوچه‌های پُرگل و شل گذشتم تا رسیدیم به مدخل کاخ انگلیسی (سفارت انگلیس)» (۱۳۶۴: ۹۹).

از منظر جغرافیایی، کنت دوسرسی (۱۲۵۴-۱۲۵۵ق/۱۸۳۹-۱۸۴۰م) وضع شهر را مناسب نمی‌دانست و مهم‌تر از همه به چالش کمبود آب اشاره کرده است (۱۳۶۲: ۱۴۹). بارون فیودور کورف (۱۲۵۰ق/۱۸۳۴م) نیز در جرگه مخالفان موقعیت پایتختی تهران قرار داشت. او در این باره نوشته است: «این را هم بگویم که انتخاب مکان برای بنا نهادن شهر تهران زیاد مناسب نبوده است. شهری که از هر سو به وسیله کوه‌ها و تپه‌هایی نسبتاً دور و نزدیک احاطه شده است. کاملاً در گودی قرار دارد؛ به‌طوری که اگر به هر طرف شهر روی آورید و به اندازه پنج یا شش ورستا^۱ دور شوید، خود را با اوج درختانی که در شهر روییده است، هم‌سطح خواهید یافت. به سبب وجود همین کوه‌هاست که نسیم‌هایی که به هوا لطافت

۱. مقایس طول در روسیه معادل ۱۰۶۰ متر.

می‌بخشد، نصیب شهر نمی‌شود، ولی طوفان‌های شدید برای مدتی طولانی تهران را در برمی‌گیرد» (۱۳۷۲: ۲۰۵). او هم‌سطحی یا گودی تهران را یکی از مشکلات آن قلمداد کرده است.

جرج ناتانیل کرزن سیاست‌مدار برجسته انگلیسی، اطلاعات دقیق و بعضاً جدیدی را از دوره قاجاریه در اختیار ما می‌گذارد. او در این باره اغلب منابع یونانی، رومی و اسلامی را بررسی کرده تا تاریخچه دقیقی برای تهران بیابد. او برای این کار، از منابع جغرافیای یونانی گرفته تا منابع جغرافیانگارانه اسلامی را بررسی کرد. لرد کرزن ذیل عنوان «تهران از لحاظ پایتخت چه مزایا و چه نقایصی دارد»، از کسانی که به پایتختی تهران به دلایل نداشتن رودخانه، کمبود آب، نبود بهداشت عمومی، فاضلاب و سامان شهری اعتراض داشتند، به شدت انتقاد کرد و در ذیل عنوان فوق، بنا بر دلایل سیاسی، تهران را بهترین انتخاب عنوان کرد. او جواب این اعتراض‌ها را چنین داده است: «عده‌ای تهران را از لحاظ اینکه پایتخت انتخاب شده است، به باد اعتراض و دشنام گرفته و بر آن ایراد نموده‌اند که عاری از رودخانه است و حرف بی‌موردی نیست، ولی باید گفت که رودخانه‌های بلاد دیگر هم چهار پنجم از مدت سال، فقط جویباری بیش به شمار نمی‌رود. بانو شیل در کتاب خود رشته اعتراض را تا حدی دراز کرده است که اظهار داشته تهران هیچ چیزی ندارد که شایستگی پایتخت به آن بدهد. من با این قبیل عقاید موافق نیستم و بیشتر از جهات سیاسی که نگاه می‌کنم، عقیده‌ام این است که تهران بهترین پایتختی بوده که ایران می‌توانست داشته باشد. آقا محمدخان با انتخاب این محل برای مرکز حکومت، بصیرت عالی خود را نشان داد. اعتراض به محل فعلی بیشتر از نظر بهداشتی است. به علاوه مقدار آب تهران غیرکافی و بهای آن گران است. اقدامی هم که برای انحراف آب کرج به تهران شده بود، متروک ماند و تمام احتیاج تهران با آب قنات‌ها که در دامنه البرز حفر می‌شود، مرتفع می‌گردد و گفته‌اند چون تهران در میان دشتی فرورفته قرار گرفته، در اثر رطوبت نواحی اطراف، مالاریاخیز است و تاکنون چندین مورد حصبه هم دیده شده است و باز گفته‌اند که از لحاظ فاضلاب نیز کارش خراب است و این حرف شاید درباره تمام شهرهای ایران صادق باشد. سیستمی را که در تهران برای فاضلاب انتخاب کرده‌اند، هرچند که از جهت بهداشت مفید نیست، در هر حال کمتر از شهرهای دیگر شرقی منظره بدناما دارد. هر حیاط چاهی دارد به عمق سی یا چهل پا و چهار انبار افقی زیرین در اطراف آن که به زمین پایین می‌رود. وقتی که همه این انبارها پر شد، سر چاه را می‌بندند. هرچند که این کار درستی نمی‌نماید، ولی در میان اقسام دیگر شرقی انصافاً ملامت و سرزنش کردن راجع به آن آسان نیست» (۱۳۸۰: ۴۴۲/۱-۴۴۳).

نتیجه‌گیری

انتخاب تهران به عنوان پایتخت ایران در دوره قاجاریه، تا به امروز تأثیرات عمیقی بر این شهر گذاشته است. در حالی که در نگاه نخست، ممکن است این انتخاب صرفاً به دلیل موقعیت جغرافیایی مناسب تهران صورت گرفته باشد، اما با بررسی عمیق‌تر عوامل مختلف، می‌توان به درک روشن‌تری از انگیزه‌های پنهان و پیامدهای درازمدت این تصمیم رسید.

عوامل ژئوپلیتیکی

- مرکزیت: تهران در مرکز فلات ایران قرار دارد و این امر دسترسی به سایر نقاط کشور را تسهیل می‌کرد. در دوره قاجار که شبکه حمل‌ونقل ضعیف بود، این موضوع از اهمیت بالایی برخوردار بود.
- حائل بین شمال و جنوب: انتخاب تهران به عنوان پایتخت، ایران را به دو بخش شمالی و جنوبی تقسیم می‌کرد و به قاجاریه اجازه می‌داد کنترل بهتری بر هر دو بخش داشته باشند.
- نزدیکی به مرزهای شمالی: تهران در مقایسه با پایتخت‌های قبلی ایران، به مرزهای شمالی (روسیه) نزدیک‌تر بود. این امر در زمانی که روسیه به عنوان یک قدرت نوظهور در منطقه تبدیل می‌شد، از اهمیت بالایی برخوردار بود.

عوامل اقتصادی

- مسیرهای تجاری: تهران در تقاطع مسیرهای تجاری مهمی قرار داشت و این امر رونق اقتصادی را به دنبال داشت.
- منابع طبیعی: اطراف تهران منابع طبیعی مختلفی مانند آب، مراتع و معادن وجود داشت که برای پایتخت اهمیت حیاتی داشتند.

پیامدهای انتخاب تهران به عنوان پایتخت

- رشد و توسعه تهران: انتخاب تهران به عنوان پایتخت، به رشد و توسعه سریع این شهر منجر شد. طی چند دهه، تهران در مرکز تحولات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی قرار گرفت و به یک کلانشهر تبدیل شد.
- تغییر در ساختار قدرت: پایتختی تهران زمینه تمرکز قدرت را به وجود آورد. این امر قدرت و نفوذ دیگر مراکز قدیمی و باسابقه‌تر نظیر اصفهان و شیراز را کاهش داد.
- مدرنیزاسیون: پایتختی تهران، معاصر با آغاز فرایند مدرنیزاسیون در ایران بود. در سال‌های بعد، اغلب اصلاحات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در تهران صورت گرفت که تا حد زیادی تحت تأثیر

این انتخاب بود.

روی هم رفته، انتخاب تهران به عنوان پایتخت ایران در دوره قاجاریه، تصمیمی پیچیده با انگیزه‌های متعدد بود. عوامل ژئوپلیتیکی و اقتصادی نقش مهمی در این انتخاب ایفا کردند. این تصمیم پیامدهای درازمدتی برای ایران داشت و به رشد و توسعه تهران، تمرکز قدرت در دست قاجاریه و آغاز فرایند مدرنیزاسیون در کشور منجر شد.

References

- Bird, F. L. and F. Stone (1376), *Gašt o gozārī dar Īrān ba'd az Enqelāb-e Mašrūṭiyat*, tr. 'Alī-Ašğar Maẓharī Kermānī, Tehran: Našr-e Jānān. [In Persian]
- Browne, Edward (1381), *Yek sāl dar miyān-e Īrānīān*, tr. Mānī Šāleḥ 'Allāme, Tehran: Māh-Rīz. [In Persian]
- Brugsch, Heinrich (1389), *Safarī be darbār-e Solṭān-e Šāḥeb-Qerān*, tr. Moḥammad-Ḥossein Kordbače, Tehran: Ettelā'āt. [In Persian]
- Comte de Sercey (1362), *Īrān dar 1839–1840 m.*, tr. Eḥsān Ešrāqī, Tehran: Markaz-e Našr-e Dānešgāhī. [In Persian]
- Curzon, George Nathaniel (1380), *Īrān wa Qazīye-ye Īrān*, tr. Ġolām-'Alī Waḥīd Māzandarānī, 5th ed., Tehran: 'Elmī wa Farhangī. [In Persian]
- Dalmāni, Henri René (1335), *Safarnāma az Ḵorāsān tā Baḡhtīārī*, tr. Moḥammad-'Alī Farahvašī, Tehran: Amīr-Kabīr. [In Persian]
- Drouville, Gaspard (1365), *Safar dar Īrān*, tr. Manūčehr E'temād-Moqaddam, Tehran: Šabāvīz. [In Persian]
- Dwight and Smith, H. G. O. Eli (1834), *Missionary Researches in Armenia*, London: George Wightman. [In English]
- E'temād-al-Saltāna, Moḥammad-Ḥasan Khan (1367), *Mer'āt al-Boldān*, eds. 'Abd-al-Ḥossein Navā'ī and Mīr Hāšem Moḥaqqeq, Tehran: Dānešgāh-e Tehrān. [In Persian]
- E'temād-al-Saltāna, Moḥammad-Ḥasan Khan (1367), *Tārīḵ-e Montaẓam-e Nāšerī*, ed. Moḥammad Esmā'il Reẓwānī, Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]
- E'temād-al-Saltāna, Moḥammad-Ḥasan Khan (1374), *al-Moāser wa'l-Āsār*, 2nd ed., ed. Īraj Afšār, Tehran: Asāṭir. [In Persian]
- Fauré, Joannes (1385), *Se sāl dar darbār-e Īrān*, tr. 'Abbās Eqbāl Āštīānī, Tehran: 'Elm. [In Persian]
- Fiodorov-Korf, Baron (1372), *Safarnāme-ye Bārūn Fiodor-Korf*, tr. Eskandar Ẓabīḥīān, Tehran: Fekr-e Rūz. [In Persian]

- Flandin, Eugène (1356), *Safarnāme-ye Ūzhēn Flandin be Īrān*, tr. Ḥosayn Nūršādeqī, 3rd ed., Tehran: Ešrāqī. [In Persian]
- Fraser, James Baillie (1364), *Safarnāme-ye Fraser*, tr. Manūčehr Amīrī, Tehran: Ṭūs. [In Persian]
- Gozāreš-e Īrān az yek Sayyāḥ-e Rūs (1363), tr. Sayyed ‘Abd-Allāh, ed. Moḥammad-Rezā Našīrī, Tehran: Ṭahūrī. [In Persian]
- Hallingbery, William (1363), *Rūznāme-ye Safar-e Hay’at-e Sir John Malcolm be darbār-e Īrān dar sāl-hā-ye 1799, 1800 wa 1801*, tr. Amīr-Hūšang Amīnī, Tehran: Ketābsarā. [In Persian]
- Hedāyat, Reżāqolī (1339), *Rawżat al-Şafā-ye Nāşerī*, Tehran: Markaz. [In Persian]
- Hedin, Sven (1401), *Īrān-e ‘Aşr-e Nāşerī*, tr. Waḥīd Şāberī-Moqaddam, Tehran: Payām-e Āzādī. [In Persian]
- Inoue, Masaji (1390), *Safarnāme-ye Īrān*, tr. Hāšem Rajabzāda, Tehran: Ṭahūrī.
- Jackson, Abraham Valentine Williams (1369), *Safarnāme-ye Jackson*, tr. Manūčehr Amīrī and Fereydūn Badrāī, 3rd ed., Tehran: Kḥārazmī. [In Persian]
- Joubert, Pierre-Amédée (1347), *Mosāferat dar Armānistān wa Īrān*, tr. ‘Alī-Qolī E’temād-Moqaddam, Tehran: Bonyād-e Farhang-e Īrān. [In Persian]
- Lady Shell (1856), *Glimpses Of life and Manners in Persia*, London: John Murray, Albemarle Street. [In English]
- Lambton, Ann (1363), *Sīrī dar Tārīkh-e Īrān ba’d az Eslām*, tr. Ya’qūb Āžand, Tehran: Amīr-Kabīr. [In Persian]
- Malcolm, Sir John (1380), *Tārīkh-e Kāmil-e Īrān*, tr. Mīrzā Esmā’īl Ḥayrat, Tehran: Afsūn. [In Persian]
- Markham, Clements (1367), *Tārīkh-e Īrān dar dowra-ye Qājār*, tr. Mīrzā Raḥīm Farzāna, 2nd ed., Tehran: Farhang-e Īrān. [In Persian]
- Masaharu, Yoshida (1373), *Safarnāme*, tr. Hāšem Rajabzāda, Mashhad: Mo’assasa-ye Čāp wa Enteshārāt-e Āstān-e Qods-e Rażawī. [In Persian]
- Mostowfī, ‘Abd-Allāh (1384), *Şarḥ-e Zendagānī-ye Man*, 5th ed., Tehran: Zavvār.
- Nāder Mīrzā Qājār (1373), *Tārīkh wa Joḡrāfī-ye Dār-al-Saltāna-ye Tabrīz*, ed. Ġolām-Rezā Ṭabāṭabā’ī-Majd, Tabrīz: Sotūda. [In Persian]
- Olivier, Guillaume-Antoine (1371), *Safarnāme-ye Olivier*, tr. Moḥammad Ṭāher Qājār, ed. Ġolām-Rezā Vahrām, Tehran: Ettelā’āt. [In Persian]
- Polak, Jakob Eduard (1368), *Safarnāme-ye Polak*, tr. Keykāvūs Jahāndārī, Tehran: Kḥārazmī. [In Persian]
- Sepehr, ‘Abd-al-Ḥossein Khan, *Mer’āt al-Waqāye’-e Moẓaffarī*, vol. 1, ed. ‘Abd-al-Ḥosayn Navā’ī, Tehran: Mīrāt-e Maktūb. [In Persian]

Serna, Carla (1362), *Safarnāme-ye Mādām Kārlā Serna*, tr. 'Alī-Aṣḡar Sa'īdī, Tehran: Zavvār. [In Persian]

Shinjo, Suzuki (1393), *Safarnāme-ye Suzuki Shin*, tr. Hāšem Rajabzāda and Kenji E. Ōura, Tehran: Ṭahūrī. [In Persian]

Takmīl Homāyūn, Nāšer (1400), *Pāytaḡhtī-ye Tehrān*, 2nd ed., Tehran: Daftar-e Pazhūheš-hā-ye Farhangī. [In Persian]

The Oxford Handbook of Iranian History (2012), edited by Touraj Daryaee, Oxford: Oxford University Press. [In English]

Toyokichi, Yanaga (1392), *Safarnāme-ye Yanaga Toyokichi dar Īrān wa Ānāṭolī*, tr. Hāšem Rajabzāda and Kenji E. Ōura, Tehran: Ṭahūrī. [In Persian]

Ursul, Ernest (1382), *Safarnāme-ye Qafqāz o Īrān*, tr. 'Alī-Aṣḡar Sa'īdī, Tehran: Pazhūhešgāh-e 'Olūm-e Ensānī wa Moṭāla'āt-e Farhangī. [In Persian]

Wishard, John (1363), *Bīst Sāl dar Īrān*, tr. 'Alī Pīrnīyā, Tehran: Novīn. [In Persian]